

JOEN LAGERBERG:

Sverige och Barbarossa i Norden

I anslutning till Hitlers angreppsplan på Sovjetunionen – med kodnamnet Barbarossa – framställdes tyska önskemål och krav till Sverige. Det innebar tex permittenttrafik och transiteringar av tysk trupp och materiel mellan nordiska länder. Ekonomiska krav framfördes också bla i maj 1941 av Hitlers speciella sändebud Karl Schnurre. I och med att frågan om en stor svensk statskredit avvisades mot slutet av 1941 satte Sverige en gräns för eftergifterna åt Tyskland.

En av de första dagarna i juli 1941, då Tysklands krig mot Sovjetunionen bara var några dagar gammalt, möttes några tyska och finländska generaler i det nyupprättade krigshögkvarteret i St Michel i östra Finland. Generallöjtnant Harald Öhquist hade varit i Hitlers högkvarter på östfronten och hade märkliga ting att berätta. Stig Jägerskiöld citerar i sin Mannerheimbiografi den närvarande tyska generalen Erfurths redogörelse för samtalet: "Han hade besökt slagfältet... och berättade åskådligt om det tyngsta ryska pansarets väldiga verkan och osårbarhet... De tunga tanksen hade valsat ner varje motstånd och lär ha kunnat sättas ur spel endast med 8.8 cms luftvärnsartilleri eller med pionjärernas sprängladdningar."

Mitt bland raden av tyska segerrapporter måste denna initierade upplysning ha framstått som tankeväckande för erfarna yrkesofficerare. Hitlers krigsmaskin hade stött på fientligt pansar, som endast med svårighet kunde nedkämpas, och det till på köpet med improviserade medel. Den tyska armén förfogade inte över tillräckliga mängder adekvata pansarvärnsvapen, och måste nu skaffa fram sådana i en kapprustning med ryssen där man till slut skulle komma att dra det kortaste strået.

Vintern hjälpte ryssarna att sätta stopp för tyskarnas framfart, men ju längre kriget led desto större utslag gav den ekonomiska potential som krigsansträngningen lutade sig mot. Tyskland var inte rustat för ett krig vintertid. Tyskland var överhuvudtaget inte rustat för ett långvarigt krig mot en så stark och folkrik motståndare, i en krigföring som fördes över så stora ytor. Tysk historie-

Joel Lagerberg är jur kand.

forskning har på senare år intresserat sig för ämnet, och delar av resultatet av dess mödor redovisades den 9/4 1984 i Svenska Dagbladet i en artikel under strecket av docent Hans Villius. Den framställning Villius lämnade där, under rubriken "Nytt ljus över Barbarossa" ger anledning att åter granska några av de punkter i händelseförloppet som kan vara av speciellt intresse för Sverige,

Krav på Sverige

Intresset knyter sig särskilt till de avsnitt i Sveriges relationer till det Tyska riket, som berör tillmötesgåenden av tyska önskemål och krav i anslutning till Hitlers bekanta angreppsplan på Sovjetunionen med kodnamnet Barbarossa. Dessa önskemål, som i princip gick ut på ekonomiskt mätbara prestationer från Sveriges sida, var huvudsakligen av tre slag: permittenttrafik och transiteringar av tysk trupp och materiel mellan nordiska länder på svenskt jägnavägsnät, materiell hjälp till Finland och en statskredit till Tyskland.

Frågan om transiteringar av tysk trupp och materiel från Norge till Finland har särskilt uppmärksammats på grund av det uppenbara avsteg från en mera strikt neutralitetspolitisk linje som transiteringsbeslutet rörande den tyska 163:e divisionen i juni 1941 innebar. Inte minst Leif Björkman har i sin år 1971 publicerade bok "Sverige inför operation Barbarossa" givit transiteringsbeslutet stort utrymme, ja rentav gjort beslutet härom till ett slags huvudnummer i avhandlingen. Villius antyder emellertid i sin nämnda artikel att krav av ekonomisk natur enligt nyare tysk historie-

forskning kan ha spelat en väl så viktig roll i sammanhanget.

De krav av mera renodlad ekonomisk natur, som i samband med krigsutbrottet 1941 framställdes än av Tyskland, än av Finland, har främst uppmärksammats av Gunnar Hägglöf. Frågan om Tysklands förväntningar på svenska ekonomiska bidrag till den gemensamma tysk-finska krigsinsatsen har hamnat i skuggan av de mera spektakulära transiteringsaffärerna. De ekonomiska affärerna förtjänar därför att åter uppmärksammas.

Karl Schnurres uppdrag

I Villius' anmälan av det tyska historieverket "Der Angriff auf die Sowjetunion", del 4 i samlingsverket "Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg" uppmärksammas särskilt en mening i det tyska verket som i svensk översättning enligt Villius har följande lydelse: "Den svenska regeringen avböjde att gå med i kriget i händelse av ett tyskt angrepp mot Sovjet, men var efter utbrottet av en militär konflikt principiellt beredd att erbjuda stöd och hjälp på andra områden." Uttalandet utgör ett referat av en skrivelse från den tyske militärattachén i Stockholm general von Uthman till en generalstabskollega i Tyskland. Villius sätter denna skrivelse i samband med en i svensk historisk litteratur visserligen redovisad men kanske inte tillräckligt uppmärksammas händelse som inträffade någon månad före Tysklands angrepp på Sovjetunionen. Den 24 maj 1941 anlände till Stockholm ett speciellt sändebud från Hitler och fick företräde för utrikes- och statsministrarna i nu nämnd ordning. Ytligt sett

hände ingenting. Sändebudet Karl Schnurre hade inte i uppdrag att föra förhandlingar. Besöket genomfördes diskret, men fullt öppet, och gav intrycket av en förhållandevis trivial artighetsvisit. Vad kunde Adolf Hitler haft för anledning att låta sändebudet Karl Schnurre resa till Stockholm för att utbyta hövlighetsfraser med excellenserna Günther och Hansson?

I Finland cirkulerade våren 1941 många rykten om ett förestående krig mellan Tyskland och Sovjetunionen. Dessa rykten nådde också Stockholm. Tyskarna var uppenbarligen besvärade av ryktesfloran, som hotade att störa det av Hitler eftersträfvade överraskningsmomentet vid angreppet i öster.

Av allt att döma var Finlands regering ännu i mitten av maj 1941 inte informerad om Barbarosaplanen, och särskilt inte om tidpunkten för anfallet. Av olika tecken kunde man dock såväl i Stockholm som i Helsingfors dra slutsatsen att en radikal omorientering av Tysklands politik gentemot Finland var under utveckling. Därtill kom att Sverige genom olika underrättelsekällor kunde dra relativt säkra slutsatser om Tysklands förestående planer mot Sovjet. Hitler ruvade dock länge ängsligt på sina hemligheter. Enligt uppgifter, som redovisats av Stig Jägerskiöld i "Marskalken av Finland, Gustaf Mannerheim, 1941-1944", beslöt Hitler ännu så sent som i början av maj 1941 att ändra datum för den dag då finländarna skulle informeras från den 15 maj till den 25 maj.

Finländarna hade efter hand tilldelats en mera betydelsefull roll i kriget än vad tyskarna ursprungligen hade tänkt sig. Någon form av militärt samråd med dem

måste komma till stånd, och Hitler beslöt att Finlands regering skulle inbjudas att sända en militärdelegation till Tyskland den 25-26 maj 1941. Då man inte ville - eller kunde - ta kontakten via de officiella diplomatiska kanalerna utvalde Hitlers stabschef generalöverste Jodl till Führerns speciella sändebud Karl Schnurre, en pålitlig nazist med många vänner i de nordiska länderna.

Som vi vet tackade Finlands regering inte nej till Hitlers inbjudan, och en i hast utsedd militärdelegation reste till Tyskland den 24 maj 1941. Tanken på en militärallians av mera formellt slag, där ömsesidiga rättigheter och skyldigheter i ett eventuellt framtida krig fördragsmässigt reglerades, kunde dock inte förverkligas, även om det måste ha tett sig naturligt för tyskarna om så blivit fallet.

I Karl Schnurres uppdrag ingick också att sondera Sveriges hållning i händelse av ett krig i öster, och att lämna en fingervisning om vilken grad av påtryckningar Tyskland kunde vara berett att utöva på Sverige. Denna fråga var ömtålig för såväl Sverige som Tyskland, fast av olika skäl. Tyskarna insåg lätt var Sverige främst oroades över - tanken att på något sätt bli indraget i kriget. Tyskarnas oro låg på ett annat plan, men var i dåvarande läge inte så lätt för svenskarna att sluta sig till.

När sändebudet Schnurre gjorde sin uppvaktning hos stats- och utrikesministrarna i Stockholm hade den tyska beskickningen redan presterat ett visst förarbete. Dels hade man begärt uppgifter om transportkapaciteten på svenska järnvägar, dels hade den tyske ministern till utrikesminister Günther framfört att Schnurre, enligt ett av Leif Björkman

meddelat citat ur Per Albin Hanssons dagbok, "icke hade något budskap och icke tänker tala om Finland och Ryssland". Efter denna parodi på diplomatisk diskretion kunde, tycker man, knappast längre något tvivel råda om vad som föranlett besöket i Stockholm. Men vad gällde det egentligen?

Leif Björkman har i sin avhandling om Sverige inför operation Barbarossa behandlat Schnurres besök ganska utförligt. Statsminister Hanssons samtal med tysken, som fördes via tolk, finns relaterat dels i Hanssons dagbok, dels i en av UD gjord uppteckning. Denna uppteckning återges av Björkman i dess helhet. Det finns anledning att särskilt noga fästa sig vid en passus däri. Jag citerar: "Statsministern förklarade att . . . för sin del ville han betona, att Sverige alltid varit berett till internationellt samarbete på grundval av frivillighet och självständighet och alltjämt vore detta. Hr Schnurre underströk att tyska regeringen alls icke ville tvinga Sverige till något, som det själv ej önskade, men å andra sidan hoppades man att på frivillighetens väg ernå ett närmare samarbete."

Ibland kan också djävulen tala sanning. Vad var då priset i denna budgivning för att få honom att göra det? I sin föredragning inför Per Albin Hansson kom Schnurre inte med någonting nytt. Han talade om att Sveriges starka betonande av neutraliteten och en strikt och stel tillämpning därav var ägnade att i Tyskland uppfattas som ägnade att "fjärma länderna från varandra". Han uttryckte också förhoppningen om en mera positiv inställning från svensk sida till samarbetet inom det nya Europa. Alltsammans var välkänt gods för Hans-

son, som enligt uppteckningen genmälde att "dessa synpunkter ej voro honom obekanta". En nutida bedömare måste finna det svårt att på så lösa grunder konstruera någon utfästelse om viktiga eftergifter för kommande tyska krav, än mindre någon antydning om en positiv inställning till Tysklands krigsmål eller politiska framtidsplaner.

Schnurre kan väl ha fått intrycket av att han deltog i en budgivning medspelare emellan, snarare än i en eskalering av successiva motbud. Men så var också som vi alla väl vet Per Albin Hansson den överlägsne spelaren. Båda herrarna kunde gå hem för dagen med känslan av lättnad för att inte säga "détente". Kanske hade Schnurre också, efter den spänning som förhandlingarna i Helsingfors och Stockholm ändå innebar, låtit lura sig av den känsla av upprymdhet som de ytligt sett lyckade mötena i Stockholm kanske inbjöd till. Känslan av att kunna lämna sin älskade Führer den rapport denne helst ville höra måste ha varit tillfredsställande för en det "tusenåriga rikets" tjänare.

Som Björkman också påpekat hade Hitler redan i mars 1941 vid en lägesgenomgång förklarar för generalstabschefen Halder att Sverige inte kunde tvingas med i kriget på tysk sida. Ett krig med Sverige var inte inplanerat i Barbarossas efterföljd. Mot bakgrund av de uppgifter om Tysklands bristande krigsberedskap, som numera säkrare kan påvisas, förefaller det inte underligt att vänskapliga relationer med Sverige var högt prioriterade av realpolitikern Hitler. När Schnurre och den tyske ministern i Stockholm prinsen af Wied uppenbarade sig i Arvfurstens palats en tidig morgon

en månad senare fann af Wied det lämpligt att något skingra orosmolnen genom att inledningsvis påminna om Schnurres fördelaktiga rapport till rikskanslern efter det senaste Stockholmsbesöket. Denna rapport hade, enligt Erik Bohemans minnesbild av af Wieds uttalande, "medfört en stor förbättring" i relationerna med Sverige. ("På vakt - kabinetssekreterare under andra världskriget".)

Stöd och hjälp

I den tyska taktiken vid de militära överläggningar, som inleddes med finländarna den 25 maj 1941, ingick frikostiga löften om tyskt bistånd i fråga om såväl trupper som materiel. Samtidigt måste man i tyska militära kretsar ha varit medveten om de begränsade resurser man ändock var beredd att ställa till förfogande. Det är inte klart på vilket stadium av Barbarossaplaneringen tyskarna började att allvarligt räkna med de rent ekonomiska konsekvenserna av en front mot Sovjet inte bara vid Ishavet och i finska Lappland, utan också längre söderut, i Karelen och på Karelska näset. Av Stig Jägerskiölds framställning måste man dra den slutsatsen att denna planering togs upp på ett relativt sent stadium, och ända fram till långt efter krigsubrottet mellan Finland och Sovjetunionen hade planeringen ett drag av improvisation.

Vad kunde de svenska ledarna ha avsett mera konkret om de verkligen talat om "stöd och hjälp", och vem kan de ha avsett att stödja och hjälpa? Den svenska materiella hjälpen till Finland under vinterkriget 1939-1940 var verkligen mycket betydande. Det neutrala Sverige var måhända självt illa rustat för ett mo-

dernt krig, men kunde ändå mobilisera mycket betydande resurser. Därtill kom frivillighjälpen, som inte blott gav Finland ett betydande tillskott av manskaper, utan också i sig var ett intressant tecken på en svensk tolkning av neutralitetsbegreppet, som sträckte sig längre än vad man kunnat vänta sig av erfarenheterna från kriget 1914-1918. Den svenska frivillig-insatsen i Finland 1918 berörde dock inte endera sidan i en pågående internationell konflikt. Skulle Sverige undanhålla Finland sitt materiella stöd, om Sovjetunionen än en gång invaderade det östra grannlandet? P A Hansson har i sina memoarer talat om Sveriges vilja att "hjälpa och stödja vårt kämpande broderfolk". Detta var i själva verket en av den svenska regeringens tydligast formulerade ståndpunkter. Hjälp skulle ges. Hur stor omfattning denna hjälp och detta stöd kunde få vid olika tidpunkter var alltid en bedömningsfråga. När den omfattande hjälpen till Finland gavs vintern 1939-1940 hade England sett på denna med välvilja med de fördelaktiga konsekvenser detta hade för Sveriges förbindelser västerut. I händelse av ett nytt krig med andra förtecken var det inte så säkert att England skulle finna en så omfattande hjälp till Finland förenlig med sina intressen. Beträffande konsekvenserna av svensk hjälp eller omfattande svenska krediter till Tyskland kan det däremot inte rimligen ha funnits utrymme för någon osäkerhet. Sveriges försörjning hade ett betydande inslag av västhandel, som måste upprätthållas. Det var därför av största vikt för Sverige att hålla sin krigshandel med Englands fiender inom gränser, som gjorde fortsatt handelsutbyte västerut möjligt.

Ur tysk synvinkel såg världen annorlunda ut. Genom en snabb seger över Sovjet skulle Tyskland befästa sin hegemoni över Europa. Sveriges utrikeshandel skulle kanaliseras via Tyskland. Samarbete med det nya Europa, det talades i dessa sammanhang till och med om "Europas förenta stater", framställdes av den tyska propagandan som någonting ur svensk synvinkel särdeles fördelaktigt, Säkert trodde också de i grunden Sverigevänliga tyska diplomaterna i Berlin och Stockholm på vad de själva sade. På tysk sida utbildade sig vid denna tid också en slags idealiserad bild av det förment vänskapliga Sverige. När en tysk sagesman i skrivelser under denna tid talar om Sveriges beredvillighet att erbjuda stöd och hjälp stämmer detta således väl med den tolkning man på tysk sida gjorde rörande Sveriges avsikter och sympatier. Tyskarna tolkade Hanssons och Günthers "förhandsbesked" den 24 maj 1941 så, att de innebar antydningar om en mera tånjbar svensk neutralitetspolitik än under fälttåget i Norge 1940. Transitering genom Sverige i samband med uppmarschen i Finland var ju också någonting vida annat än den tyska uppmarsch mot Norge på svensk mark, som ett transiteringsmedgivande i maj 1940 hade inneburit. Tyskland hade alltså goda skäl för att klarlägga och förbättra sitt förhållande till Sverige i samband med den totala omläggningen av östpolitiken, som angreppet mot Sovjetunionen utgjorde.

Sverige hade heller knappast någon anledning att motsätta sig ett närmande mellan Tyskland och Finland, om ett sådant ansågs nödvändigt eller önskvärt i Helsingfors. Hade Finland för avsikt att

låta Tyskland stationera tyska trupper på sitt territorium, så var det onekligen Finlands sak. Sveriges avgörande begränsade sig till ett beslut om önskvärd transportväg. En sak finns det anledning att slå fast beträffande Karl Schnurres besök i Stockholm i maj 1941. Han kom inte för att efterhöra hur Sverige skulle ställa sig om det kom till krig mellan Tyskland och Sovjet. Kriget mot England nämndes vid samtalet, men helt i enlighet med den tyska legationens förvarning nämndes inte Finland eller Ryssland. Det kan inte heller ha ingått i instruktionen till Schnurre att inför de svenska ledarna avslöja Hitlers noga hemlighållna angreppsplaner, som dessutom enligt "Führerbefehl" skulle meddelas finländarna först sedan de anlät till Salzburg påföljande dag.

Tyska bedömningar

Vilka möjligheter kan då tyskarna ha trott sig ha för att pressa ut ett rikligt krigsbidrag av Sverige? Man var i Tyskland väl medveten om att det i Sverige fanns en känsla av skuld på grund av svenskarnas underlåtenhet att komma det hotade broderlandet till undsättning i dess svåra stund. Dessa känslor var så vitt utbredda att officiella eller inofficiella representanter för Tyskland knappast kan ha rört sig på något område i det svenska samhället utan att komma i kontakt med dem. Denna opinion omfattade människor i alla samhällslager, och inte minst i det parti i vilket statsministern innehade ordförandeposten. Företrädare för arbetarepartiet Socialdemokraterna hade i regeringen ofta visat stark sympati för Finlands sak och varit beredda att gå längre än majoriteten.

Tysklands förhållande till de olika grader av Finlands-aktivism, som emellanåt flammade upp i Sverige under tiden 1939–1941, har aldrig gjorts till föremål för någon systematisk svensk analys. Av olika tryckta källor framgår det dock att Tyskland länge såg med oro och ogillande på de Finlands-aktivistiska ansträngningarna i Sverige. Tysklands inställning kan ha förefallit ambivalent, men tydliga varningar framfördes vid flera tillfällen, såväl i Stockholm som i Berlin. Inte minst militärattachén von Uthman var aktiv härvidlag. Sverige borde hålla fingrarna borta, tycktes budskapet vara, och Tyskland gav inte heller efter marsfreden 1940 – eller under det år som därpå följde – Sverige någon särskilt välgrundad anledning att ändra sina slutsatser om Tysklands hållning till en aktiv svensk Finlandspolitik.

Tyskarna kände sig efter Schnurres rapport säkrare på att Sverige högst av allt prioriterade att hålla sig utanför kriget, och att man också var beredd att betala ett pris därför. Dessa omständigheter, den Finlandsvänliga opinionen i Sverige och Sveriges bestämda fredsönskan, kunde således räknas in bland förutsättningarna för vad tyskarna trodde skulle leda till ett framgångsrikt politiskt köpsläende med det inringade Sverige.

När allvarets stund infann sig efter krigsutbrottet den 21 juni 1941 ställdes Sverige inför en rad skiftande krav. Gunnar Hägglöf har i sina memoarer "Samtida vittne 1940–1945" skildrat hur han lotsade Sverige undan alltför långt gående tyska och finländska krav av ekonomisk natur. Den ständigt uppdykande Schnurres försök att hösten 1941 åberopa "allmänpolitiska synpunkter"

för att uppnå det önskade handelspolitiska resultatet imponerade inte på svenskarna, och frågan om en stor svensk statskredit föll snart utom ramen för det svensk-tyska handelsavtalet, som förnyades i slutet av 1941 i en omfattning som inte störde Sveriges relationer med Storbritannien. Långt dessförinnan hade den finländska delegation, som snart efter krigsutbrottet kommit till Stockholm för att kräva hjälp och pengar, fått återvända hem med magrare utbyte än vad man uppenbarligen hade förväntat sig.

Stopp för eftergifter

Sverige hade satt en gräns för eftergifterna åt Tyskland. Var den gränsen gick visste tyskarna först i efterhand, och det är inte i tyska källor man skall söka svaret på frågan. Hitlers försök att exploatera de för Finland gynnsamma stämningarna i Sverige sommaren 1941 framstod snart som förfelade. Den svenska regeringen visste att uppträda kyligt och affärsmässigt i farans stund. Dess företrädare hade förmågan att skapa distans till materien de sysslade med, och att kallt analysera även de ömtåligaste frågor. Gunnar Hägglöf redogör ibland i sina memoarer för hur han avspisade olika representanter för de båda vapenbröderna Tyskland och Finland med hänvisningar till beslut i statsrådsberedningen. Denna bestod i dylika fall av: Wigforss, Herman Eriksson och Hägglöf som föredragande. Vad Hägglöf sade i dessa beredningar torde äga vitsord beträffande Sveriges avsikter framför vad enstaka tyska iakttagare trott sig veta.

De tyska vittnesmålen från denna tid, vare sig det rör sig om diplomatiska rap-

porter eller andra källor, talar ofta ett annat språk än de svenska. Så var ju också utgångspunkterna så annorlunda, och klarseendet så ensidigt fördelat. Det finns en tendens att i tyska källor utläsa något annat eller mer, än det som kan bevisas. Vi får dock aldrig själva låta lura oss av en för länge sedan död diktaturstats propagandalögner. Att självbedrägeri och verklighetsförfalskning sattes i system i Hitlerstaten får inte tillå-

tas att påverka vår uppfattning om viktiga skeden i vårt lands historia. Och kanske innehöll de många förtroliga samtalen mellan svenskar och tyskar under denna tid också något inslag av desinformation, även när samtalen fördes på högsta nivå? För den sanningsälskande kan det ju då vara någon tröst att veta vems desinformation som till slut var mest framgångsrik i det politiska rävspelet.